

395/2
LUMASAABA
Paper 2
2024
2½ hours



UGANDA NATIONAL EXAMINATIONS BOARD

Uganda Certificate of Education

LUMASAABA

Lupapula Lwakhabili
Tsiingano

Tsisaawa tsibili ni shisintsa

INDAKIILILO:

Lupapula luno lulimo bisiintsa bitaru; A, B ni C.

Yilamo bireebo byosi mu bisiintsa A ni B.

Mu shisiintsa C, mulimo bireebo bibili; 3 ni 4. Robolakho sireebo shitweela.

Mu byosi ilamu bireebo bitaru.

Ililamo mu khulupapula isi bakhuwele lulundi.

SHISIINTSA A: BURONE

1. *Soma burone bukhuwelebwire umaale wilemo nga nisikanibwa.*

Bukuuka niyo sitweela khuminiongo kye Bamasaaba. Mu bukuuka mulimo burangilisi mumitendela kyikhali mitweela ta. Uyo ufuura lidaala mubarangilisi bayeeta umukuuka niyo khatukhila.

Khatukhila amanyikha naabi lwe khukhwinyaa kumwinyawo kwe tsimbiki. Akwinyaatsaka akhaba nga ali mwikayilo nalundi nga ali khukhupilisa tsimbuusano ni barangilisi bashye. Shahaandalisibwa shiri Nataka uwaba khatukhila mu burangilisi bwo'mukuuka Bob Mushikori abe akana naabi kiminyawo kyikhali mitweela ta.

Aba umusaani "wa burawa", enyaatsaka kumwinyawo kwe khukhweesa nga ali khurekeresa tsitsilwatso tseye babaandu babetsile mwikayilo, ne khutsakamo waba awayo ikhaalawo yesi bulimundu afukilisatsaka ari iya njaali.

Khumbuka iyo, babaana bekhaana ni bakhaasi sibafukilisibwa khukhwinyaa kumwinyawo kuno ta. Khufurila ilala bakyelema abaama mungo mu khutambi. Bano abe khuwaamba khumweso shayiilibwa nga shiibi naabi. Nga baloma bari, bakyelema nga bareere kumukhono mu malowo ke kumweso biliimwa sibibaala ta. Shino shalomekha shiryo lwekhuuba bakyelema baaba ni kifunisi iye khuliima bilyo mungo. Nasiryo, khurewulibwa khwe bakyelema khwaba khwe ilomo ikhuulu naabi.

Babaana bekhaana basiili bafiiti baaba kambilatsaka khuula khwiminila mu mwinyawo kuno ta. Lwelomo ndi nga benyayile, kamafungu khubifuba byabwe sikatsowa ta. Ikhumalilisa syabakhasisa khufuna bukhwaale. Lwe khurya khula khufuna bukhwaale shakila babaana bakhaana barusayo bibyambaaso byawe isi kumwinyawo kuno. Shyakiila bakhaasi ni babaana bekhaana kyimilimo kyabwe kyaraama khuuba nga baramba mungo ni khukhalaabana ni ba mayi baabwe khu kye mukunda.

Siisindi syaburawa shye khukhebulila nalundi shye kamaani, khumwinyawo kuno kwareeratsaka babekhaali mu butweela bapanisa bibyambaaso khu bindu bikhali bitweela ta. Abe babaandu bakali bama tsimande ukhwinyaa kumweeso mubireekere.

Besooleli nabo sibabafukilisibwa ukhwinyaa ta. Nabo baaba ni bye khukhola. Kumulimo kwabwe kwaba kwe khukhwaya tsikhaafu, tsimbusi ni khamakheese. Ne nibo baaba ni khaabi, abe nga batsile bubwayi batikhulatsaka bulowo mwiloba namwe khulwanda bangala bubaale bufiiti namwe babuumba tsikhologo isi barambisatsaka nga tsimbiki khukhwesa.

Nga wemenyelesele byesi basooleli bano baakhola, shisontsoola bikhola bye bulowo bikhali bitweela mwinambo lino. Nga ilomo yino yabele iya njaali shiiba shilekha nga wireeba uri, basooleli baano bayabatsakila shina bulowo buno khumabaale.

Nga babekhali babandi bamaliila kamaani kaabwe mukhweesa, baba bebilila ikifuunisi iye khuba umusaani mungo. Intsibirisa yino yakyila

barangirisi mubirifa byabwe barewula babekhali khubanga behaambila mu milimo kyitsowesa mutsingo. Abandi, bawuuli bakhalaawo khula khubafukilisa khuhweesa ta. Ne khufura bara kamaani khubasaani babarambisatsaka tsilomo tsye bubwooni.

Bamasaaba ni kiminiongo kyabwe, sibafukilisi babaandu babwe ukhwinyaa nga inyanga yakwile ta. Baba ni ntsibasa iloma iri “nga wenyayile mushiilo ne khaabi imbi sikhingi walila, unyala walwala burafu naabi naamwe wafiilawo”. Nga warusilekho bibiitsa ni sikhingi, babalobela ukhwinyaa asiilo lwekhuba basaani nga belile khumwinyawo banyala beyibaala shisyalo shabwe shafuuna bihaangafu bitundubikha.

Babekhaali babaatsyatsaka mwikayilo sibafukilisibwatska ta. Nalundi ni babeene abe sibanyala bashikhola ta. Lwe lomo iyabawo nga iloma iri, nga wenyayiile kumweeso nga uli mwikayilo, Shikayiilo shama mo kumusango kufuura.

Biino bitweela isi Bamasaaba balolelesa naabi khumu boolo ukwo.

Bye khukhola:

- (a) Khusintsilila nga nusomele lukano luno, wayoo shitsilililwa shyo mukanihi mu lukano luno.
- (b) Khusintsilila khu lukano, bakyelema ni babaana bekhana sibaafukilisibwa khukhweesa ta. Sontsoola bibya kyila.
- (c) Tsingeli shiina isi kamakambila kaba kekumukaso mummyinyawo?
- (d) Rona bibiindu bikhulu byesi wiyiikile mu lukano luno.

SHISIINTSA B: KHURONA MU BWIMBI

2. *Soma burone bukhuwelebwire umale wilemo nga ni bakhureebele.*

Sibala shayilibwire ni inganikha ihaambakana ni basooleli. Kimikhoosi kye kamakhuwa kyetsuule bino byongene ate nga biliwo bibiindu bibindi bye lisunu isi banamakhuwa banyala ba khwokesa. Shye khubonelakho nga kamaleekelo keefe sikali ni baleekeli, bibiina ni birambisibwa sibimala ta. Babaana baleekelwa bekhupiile mubikholwa bikhali bilayi ta nga khurambisa bilesilesi bimeesa.

Bibindu bino byoosi byakhiile khukanikhibwakho mu bulayi khu nakholondo tsya buraawa. Nasiryo, nga iwe umusooleli siwakhiile khuura kamaani koowo koosi khu nakhalondo khufuna bwino ta. Kila ubona babaandu bafuura bukali mwinambo lyeeffe sibara kamaani khubindu biili khumulamwa ta.

Iwe nga umusooleli, uweebwa kamakesi khuurama winyahaa nibaasyo, waakhola byeesi bakhwa khukholela ingo, waakanikha nibaasyo

be riika yoowo ni babaandu bakhulu. Bano bakhureerera khubalaayisa intsambasa yoowo.

Ne noborokha weela khurambisa tsi nakhalondo tseye bifaani ni kimikhoosi kyiili khumbewo kyikhali mitweela ta, siyuusa intsibaasa yoowo warura mu bulamu bwa busheelee weela mwimenya lye bubeeyi. Biikali byeesi khubona biba bye bubeeyi.

Nasiryo basooli mwakhiile khuurura khu sambo yino ne busa mumaliilisa muli khumenya bulamu bwe kamarooro. Nga simwekhaliikhile ne mwiila khurambisa bibyuuma bye basambametsi naabi, muba mumala imbuka yenywe isi munyala mwakholelamo bibiindu bibindi.

Akhaaba nga wasoma naabi nooli ni kumutse kwe khulolelela bifaani khu nakhalondo, bubwoongo bwoowo butorwala, wekhilila mukhwambasa. Sikiila ubona babaandu bakali sibanyala khumanya byeesi bakana nga mbakhulola khushuuma namakesi ta.

Khumala imbuka ingali nga ulolelela nakholondo iye bafaani ni kyimikhoosi kyikwa mufubo yino, sireerela basoleli khukhwikaana kiminyongo kyaabwe. Sisiba shye khuswaala ta? Byesi babona nibyo byesi babuukha ninabyo akhaba nga sibabiimanya ta. Tsino tsiba tsisambo tsimbi balebe khufurisa mu baana basomi! Suubona basooli bakaali batandikha khulolelela bifaani bye buwemu nga bafunile ikhabi khuuba ni sishuma sya namakesi?

Inywe nga basoleli be kumuboolo kuno mwakhiile khukhwikaanya kamakesi 'kamaya' mwangale mo ibyo bibayeeta khukhwombekha bubwongo bweenywe nga kaboongela khumanya wakila manya mwareerawo intsowatsowana. Muure kamaani mu khusoma, khuwentselesa, nalundi musome bitaabu bye kamakesi. Iwe ukholashi khwiibyoy?

Kumulimo

Lwanyuma lwe khusoma burone buno, waboone biikali bibihaamba khu tsinakhalondo tse bifaani. Mu lomo **80-90**, rona byeesi ubona nga bye bukosi isi basoleli.

SHISIINTSA C: KIMINIONGO NINSTIIBIRISA IYE BAMASAABA

Mu shisiintsa shino, khola namba 3 namwe 4.

3. Musaale woowo uwe soleeli ubeele asomela mwileekelo lye aleeyi ni Bamasaaba, wakooble khu lwe khuba wolele khukhwingila imbalu. Bifuukhu byolele ne siwamanyakho syoosi sihaambakana ni kimisilo kye imbalu ta.

Kumulimo

Iwe musaale weewe umanyile bye kimisilo kye imbalu, rona nga usontsoolela musaale woowo bibiindu biiba mu Mbalu khukhwama imatandikha khukhwola newingila mubusaani.

Namwe

4. Yaya woowo uwa seenge aasalikhila mu shibala she basuungu khukhwolesa mu bukhulu bwewe. Ari wakoboole, ne intsibirisa yewe sili khuhaambakana ni ye mu shimasaaba ta.

Kumulimo

Inga yaya weewe umulayi, umanyile ingola ni intsibirisa ye Bamasaaba, mubolele ingeli isi ali ni khukhwibirisamo.